

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г. С. Костюка
Лабораторія історії психології ім. В.А. Роменця
Лабораторія психології особистості ім. П.Р.Чамати

**«ОСОБИСТІТЬ В КРИЗОВИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ»**
науково-практична конференція
(15 жовтня 2015 року)

КИЇВ – 2015

ВІТЧИЗНЯНА ПСИХОЛОГІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОРІЧЧЯ: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ І ШЛЯХИ ВІДТВОРЕННЯ

Летцев В.М.

Потрібність і важливість історико-психологічних досліджень для розвитку психології не вимагає доведення. Втім актуальність таких досліджень може бути різною. В часи кризові, тобто в період активного пошуку нових шляхів, нових теоретичних і методологічних рішень, вона значно зростає. Це пояснюється тим, що у витках науки, в перших кроках її становлення приховані всі можливі лінії її майбутнього розвитку, а в подальшому русі закарбовуються найрізноманітніші можливі моделі і зразки її теоретичних побудов. Сьогодні, в ситуації триваючої кризи теоретичних і методологічних засад психології, які закладалися ще радянською психологічною наукою, все ще на часі питання про теоретичну значущість всього зробленого в рамках цієї науки, а головне, про відповідність вироблених нею базових принципів і підходів сучасному світосприйняттю. Не менш важливою є проблема адекватної реконструкції учень про психічне, що існували в вітчизняній психології другої половини XIX – початку XX сторіччя, але були дискредитовані й відкинуті в радянський час. Без об'єктивної оцінки цих учень, а також без заглиблено-критичного розгляду засад радянської психологічної науки (в парадигмальних межах якої знаходилась і українська психологія) буде неможливо відтворити відповідну лінію традиції для подальшого продуктивного розвитку психології.

Процес деідеологізації радянської психології, що розпочався лише нещодавно, дозволив неупереджено підійти також і до історії вітчизняної психології, яка зазнала не менших ідеологічних впливів. Втім, специфіка історико-психологічного предмету, який існує і розгортається як той чи інший наратив, вимагає критичного підходу не тільки до теоретичних положень психології, що зазнали деформуючої ідеологізації, але й до ключових пунктів та визначень власне історико-психологічного наративу, який у радянській психологічній науці перетворився на справжній «міф»*. Іншими словами, для відтворення дійсної історії вітчизняної психології не достатньо буде уникнення ідеологізованого погляду на предмет, потрібна ще й *деміфологізація* цієї історії, а саме, критичний підхід до історико-психологічного «міфу», що культивувався і репродукувався радянською психологічною наукою. Без такої деміфологізації, неможливо буде ані відшукати «твердий ґрунт» для сучасних теоретичних побудов у психології, ані побачити перспективи подальшого розвитку психологічної науки.

* Поняття «міф» у значенні штучного, сконструйованого наративу подається нами в лапках.

Щоб критично розглянути радянський історико-психологічний «міф», треба заглибитись у ключові колізії історії психології в Росії другої половини XIX – початку XX сторіччя. Таке значне заглиблення потрібне тому, що коріння радянської психології, її парадигмальні витки йдуть у традицію психологічної думки XIX сторіччя. Саме у другій половині XIX сторіччя (що є, як відомо, особливо складним періодом в розвитку вітчизняної психології, часом її оновлення) у «російській»** психології відбувалися зрушення й наукові події, інтерпретація котрих поклала початок «основному міфу» радянської психологічної історіографії. Цей штучно сконструйований в радянський час

** Тут і далі визначення «російська», яке вказує на психологічну науку, що розвивалася на теренах російської імперії і обіймала собою ментально різні національні традиції, ми, для розрізнення понять, будемо брати в лапки, а визначення «російська», що пов'язане з російською традицією (як її акцентувала радянська психологічна наука), а також сучасною російською психологією – вживати без лапок.

«міф» (що у найбільш систематичному вигляді зафіксований в праці Е.А. Буділової «Боротьба матеріалізму та ідеалізму в російській психологічній науці», 1960) тримається на «міфологемі» цілковитого *домінування природничо-наукового напрямку* в «російській» психології другої половини XIX сторіччя над усіма іншими напрямками, а саме релігійним, філософським, емпірико-гуманітарним. Це міф про неперевершені достоїнства природничо-наукового підходу до психіки і його виняткову роль в становленні і розвитку «російської» психології XIX сторіччя, а також про його незрівнянну теоретичну і моральну перевагу.

Основна теза про перевагу (яка застосовувалася російськими істориками також і по відношенню до зарубіжної психологічної думки) закріплена в радянському історико-психологічному «основному міфі» бінарними опозиціями. Найпершою такою опозицією за часом є опозиція «прогресивного» – «реакційного» напрямків в психології (послідовно реалізована в вищезгаданій праці Е.А. Буділової). Пізніше вона замінюється опозицією «вірно» – і – невірно спрямованої теорії, або вчення (реалізована в працях радянських істориків психології кінця 70-х – 80 рр.). В останній час ця опозиція перетворюється на опозицію всеосяжного, досконалого – і недосконалох, або обмежених психологічних підходів (найяскравіше реалізована в працях А.В. Петровського і М.Г. Ярошевського 80-х – 90-х рр.). «Міф» таким чином постійно добудовувався і модернізувався, різкість висловів та характеристик в ньому з перебігом років дещо зм'якшувалася, – але основна функція міфологічних бінарних опозицій зберігалася, сягаючи завжди свого міфологічного першовитоку.

Важливим завданням радянських «міфологів» було з'єднати радянську матеріалістичну і природничо-науково зорієнтовану психологію з усією попередньою «російською» психологічною традицією, приписавши останній свої власні наукові орієнтації – тобто матеріалізм і натуралізм. Проблема, однак, полягала в тому, що навіть природничо-наукова лінія психології у XIX сторіччі не була матеріалістичною у точному сенсі слова (і перше і друге чудово показав В.В. Зеньковський в статті з красномовною назвою «Про уявний матеріалізм російської науки і філософії» (1965). Тому в жертву приносилася реальна історія психології, яка аж ніяк не лягала в жорстко вибудовану лінію радянського історіографічного «міфу». Звідси жахливі спотворення, мимовільні й свавільні фальсифікації цієї історії. Першим і найяскравішим прикладом такого спотворення і такої фальсифікації, є відома журнальна полеміка М.Г. Чернишевського і П.Д. Юркевича, котра стала зав'язкою або вихідним пунктом «основного міфу» всієї радянської історії психології. Первинність згаданого спору для розуміння подальших колізій психологічної думки в Росії безсумнівна. Про це на свій лад говорили і основні транслятори міфосторії радянської психології А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський.

Сьогодні, щоб позбутися «міфічних» примар радянської деформуючої історіографії (які, до речі, продовжують транслюватися у більшості підручників і посібників з історії психології, справляючи свій непомітний вплив на формування читацьких уявлень) дуже важливо дослідно усвідомити спотворюючий характер радянських інтерпретацій ключових колізій в розвитку «російською» психології другої половини XIX - початку XX сторіччя, а також штучність акцентуацій у визначенні основних ліній її становлення і розвитку. Для цього потрібен вже не просто ідеологічно неупереджений погляд на історію психології зазначеного періоду – тут потрібна фронтальна і цілеспрямована деконструкція ключових положень радянського історіографічного «міфу».

Оцінюючи характер інтерпретацій і адекватність викладів історії російської і української психології XIX – початку XX століття у працях вже пострадянського часу (і у академічних і у навчальних виданнях), необхідно наголосити, що більшість цих праць все ще утримує стару радянську «схему» (а нерідко й мову) викладу становлення і розвитку психології зазначеного періоду. Автори цих викладів йдуть, або шляхом простого доповнення кола представлених в них історико-психологічних персоналій фігурами мислителів, що у радянську добу були викреслені з історії психології (без жодної сучасної кваліфікації і характеристики їх вчень), або ж шляхом внесення у виклади дискредитованих радянською історіографією вчень, лише незначних, косметичних змін (що не змінюють ваги цих вчень і пріоритетів у загальній картині розвитку психології). У такий спосіб, сучасні автори (свідомо або несвідомо) продовжують транслювати парадигмально «убогу» радянську версію історії психології в Росії XIX – початку XX століття, з усіма спотвореннями і перекрученнями, що були внесені у цей історико-психологічний наратив. Останнє, означає, також, подальший деформуючий вплив на читацькі уявлення.

Сказане стосується, в першу чергу, численних російських видань з історії психології. В той же час, українська історико-психологічна наука, яка отримала можливість «самовизначення» лише у останні десятиліття, поки що, на жаль, не оволоділа у повному обсязі багатющою спадщиною вітчизняної психології XIX – початку XX століття. І хоча на даний час є вже певна кількість досліджень, які дозволяють по-новому поглянути на спотворену і нівельовану

(у радянських викладах) історію української і російської психологічної думки XIX – початку XX століття, – їх поки що недостатньо для того, щоб скласти на базі цих досліджень змістовно адекватний і більш менш зв'язний нарис цієї історії, нарис написаний у методологічно і теоретично новому ключі.

Така ситуація, з очевидністю, вимагає якнайскорішого проведення спеціальних ґрунтовних досліджень історії вітчизняної психології XIX – початку XX століття. Безсумнівним пріоритетом таких досліджень, на даному етапі, має стати реконструкція найбільш концептуально глибоких і теоретично значущих психологічних вчень, теорій та концепцій вітчизняних мислителів, творча спадщина котрих до цієї пори не була предметом спеціального розгляду. Зрозуміло, що такі розгляди вимагають значних за обсягом і за часом дослідницьких зусиль. Втім, досягнути цілі можливо лише розпочавши шлях. Так, у застосування висунутих тут нових методологічних підходів нами була всебічно вивчена і

Особистість в кризових життєвих обставинах: історія та сучасність

потрактована психологічна спадщина видатного вітчизняного мислителя, філософа і психолога В.В. Зеньковського (1881–1962). Попередньо розглянуті і потрактовані психологічні погляди вітчизняних мислителів П.Д. Юркевича (1826–1874), М.Я. Грота (1852–1899), Г.І.Челпанова (1862–1936). Розгляд психологічних поглядів цих мислителів дозволив не тільки спростувати штучний радянський історико-психологічний «міф», але й започаткувати реконструкцію окремих значущих фрагментів історії української психології, виходячи з іншого, деміфологізованого бачення цієї історії. Він також із безсумнівною засвідчив хибність радянського «міфу» про виняткову «прогресивність» і безальтернативність природничо-наукового підходу у психології другої половини XIX – початку XX сторіччя.

Сьогодні, з огляду на сказане, на особливу увагу дослідників заслуговує вивчена поки що лише фрагментарно психологічна спадщина блискучого українського мислителя П.Д. Юркевича, а також абсолютно невивчені психологічні погляди С.С. Гогоцького (1813–1889), А.А. Козлова (1831–1901), О.М. Гілярова (1855–1938) та багатьох ін.

Реконструкція окремих психологічних вчень та концепцій, у свою чергу, не може обійтись без загального бачення історії вітчизняної психології XIX – початку XX сторіччя, без розробки нових загальних теоретико-методологічних підходів. Такі підходи мають базуватися нині не на ідеологічній чи суспільно-політичній кон'юнктурі (якою б правильною і остаточною вона не здавалася), а спиратися на сучасні філософські розробки питань психології, а також відповідати теоретичному рівню тих психологічних вчень та концепцій, які досліджуються. Важливим завданням вивчення вітчизняної психології зазначеного періоду має стати також розробка повноцінної типології психологічних напрямків, що існували у «російській» психології другої половини XIX – початку XX сторіччя. Попередню спробу визначення таких напрямків ми репрезентували у наших дослідженнях.

Очевидно, що здійснення запропонованих нами досліджень і розробок, окрім першоджерел, має спиратися також на вже існуючу критико-історіографічну базу розглядів і досліджень психології в Росії другої половини XIX – початку XX сторіччя. Такими дослідженнями можуть бути, по-перше, праці російських і українських дореволюційних і емігрантських авторів з історії російської і української філософії і психології. По-друге, сучасні дослідження, що виходять з критичного погляду на радянську історіографічну «схему» становлення і розвитку психології зазначеного періоду і демонструють нові підходи до історико-психологічного нарративу. Певною додатковою підмогою у дослідженнях можуть служити також зарубіжні праці з історії «російської» філософії і науки згаданого періоду, що не схильні до викривленого і спотворюючого відтворення реальності.

Підсумовуючи все вище сказане, слід зазначити, що лише завдяки проведенню інтенсивної критично заглибленої і методологічно вивіреної роботи з вивчення історії власної психологічної науки ми, через деякий час, зможемо отримати **якісно іншу** картину вітчизняної психології другої половини XIX – початку XX сторіччя.